

Прегледни чланак

УДК 911.3:364.662

Review article

Мирјана Девеџић
Јелена Стојилковић

УЛОГА ДЕМОГРАФИЈЕ У ИСТРАЖИВАЊУ И ДИМЕНЗИОНИРАЊУ СИРОМАШТВА*

Извод: У раду се покушава сагледати кроз теоријске и емпиријске евиденције релација сиромаштва и демографских процеса, какве су могућности и улога демографије у истраживању сиромаштва. Указује са на развој и сложеност појма сиромаштво, као и умножавање истраживачких концепата и индикатора. Такође се разматра колико су демографски фактори присутни у мерењу сиромаштва и да ли се њихов значај мењао.

Кључне речи: сиромаштво, демографија, показатељи

Abstract: The paper explores the opportunities and the role that demography can take in the research of poverty, by discussing theoretical and empirical evidence of the relations between poverty and demographic processes. It points to the development and the complexity of the concept of poverty, as well as to the multiplication of research topics and indicators. It also discusses to what extent demographic factors are taken into account in measuring poverty, and whether or not their importance was changing.

Key words: poverty, demography, indicator

Појам сиромаштва је изузетно сложен. Ко је сиромашан, шта је сиромаштво и како га измерити – питања су на која је тешко дати прецизан одговор. У покушају да се на њих одговори постало је очигледно колико се овај појам не може једноставно дефинисати, колико је зависан од нивоа посматрања (појединац или друштво), колико је релативан, променљив и вишедимензионалан. Сигурно је само да је сиромаштво социјална константа и да представља глобалну појаву.

Појам друштвено-економског развоја подразумевао би иманентно, без обзира којим се параметрима тумачи, помак у друштвеном стандарду заједнице и појединаца и редукцију сиромаштва, те би, посматрано тако, временом ова тема постала депласирана. Међутим, сиромаштво постаје све актуелније у истраживањима и јавним расправама. Оно добија нове параметре, релативизује се и поприма друге форме. Недвосмислене одреднице

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 149035, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

сиромаштва, као што су глад и поразне епидемије инфективних болести, које су дуго пратиле развој човечанства, више немају глобалне димензије. У суштини, иако се и даље може говорити о сиромашним друштвима и земљама, у развијеном свету се говори о сиромашним подгрупама становништва, о сиромашним социјалним стратумима. Ни постиндустријско друштво, ни постмодерна, није лишена проблема сиромаштва, и то не само у његовом савременом облику (који је релативизиран и не делује драматично као у неразвијеним земљама), него и у најкласичнијим варијантама које подразумевају угроженост елементарне егзистенције

Значајан талас „истраживачке афирмације“ сиромаштва десио се деведесетих година прошлог века. То су године када су Светска Банка и Међународни монетарни фонд иницирали програм израде стратегија за смањивање сиромаштва, и када је искорењивање екстремног сиромаштва постало један од миленијумских циљева УН. Упоредо са новим активностима јавила се потреба ревизије појма сиромаштва и формирање новог истраживачког концепта. У употреби су биле бројне дефиниције, као и више приступа у његовом димензионарању.

Позивајући се на терминологију УН треба споменути **концепт апсолутног сиромаштва**. Он се сматра универзално применљивим и заснива се на стандарду преживљавања, полазећи од тога да су стандарди за одржање исти без обзира на то где људи живе. Одређивање универзалног стандарда неки сматрају немогућим, јер различити људи имају различите потребе зависно од социјалног миљеа али и индивидуалног става према животу, што варира појам сиромаштва не само између различитих друштава, већ и у оквиру исте заједнице. Из тог разлога, развијен је **концепт релативног сиромаштва**, који га одређује у односу на преовлађујући стандард у одређеном друштву. Заговорници концепта релативног сиромаштва сматрају да се сиромаштво културно дефинише (Гиденс, 2003, Светска Банка, 2001). Речник сиромаштва употпуњује појам **екстремно сиромаштво**. Оно представља најозбиљнији облик сиромаштва у којем домаћинства не могу да обезбеде 80% неопходних калорија (по критеријуму FAO-WHO), чак ни у условима када на храну троше 80% својих прихода. По дефиницији Светске Банке обухвата популацију која живи са мање од 1\$ дневно. Процена је да 1,4 милиона људи живи под оваквим условима, а њихово преполовљавање до 2015. је један од Миленијумских циљева Уједињених Нација.¹ **Дубина сиромаштва** (гар сиромаштва) указује на про-

¹ Екстремно сиромаштво је најчешће у Субсахарској Африци, Југоисточној Азији и Централној Америци Према подацима УН 2004. године у Субсахарској Африци је 41.1% популације живео у екстремном сиромаштву, док је 1990. тај проценат износио 46.8. У Јужној Азији у истом периоду остварен је пад са 41.1% на 29.5% а источној Азији са 33.0% на 9.9% (The Millenium Development Goals Report, 2007)

сечну величину одступања од дефинисаног прага сиромаштва, док **оштрина сиромаштва** указује на распоне сиромаштва унутар сиромашних групација сиромаштва. С обзиром на динамичност феномена, неопходно је направити разлику између **пролазног и хроничног сиромаштва**. Док нека домаћинства и индивидуе живе у хроничном сиромаштву, други комбинују стратегије тако да су некад ван сиромаштва, а некад не. То зависи и од стабилности привреде и тога колико је становништва концентрисано око линије сиромаштва. Већа концентрација је осетљивија па у том случају удели сиромашних значајније реагују на привредне осцилације.

Терминологија о сиромаштву је изузетно богата, и историјат дефинисања сиромаштва представља предмет засебног прегледног истраживања, те превазилази оквире и предмет овог рада. Суштина савременог концепта сиромаштва је у вишедимензионалности која се грубо може представити кроз три перспективе: перспективу дохотка, базичних потреба (потрошње) и перспективу (не)могућности. Последња перспектива подразумева смањене животне шансе, изолацију, несигурност, дискриминације, ускраћеност за социјалну партиципацију. У новије време ова димензија постаје синоним сиромаштва, или чак његов шири контекст. Тако се у истраживање сиромаштва уводи појам **социјалне искључености** чији заговорници сиромаштво посматрају као последицу процеса социјалне искључености и одсуства социјалне кохезије. Без обзира на то да ли је она последица или консеквенца материјалног сиромаштва, сигурно је да је у последњој деценији најатрактивнија хуманистичка тема. Стога се непрекидно развијају нови концепти и методологија мерења сиромаштва која користи и квантитативне и квалитативне методе и најразноврснију документацију, са циљем да се она стандардизује на националном нивоу и постане перманентна. Сиромаштво се посматра као својство појединца или домаћинства, а социјална искљученост као својство друштва и релација појединаца и друштва. Да би се избегле недоумице око суштине и обухвата два појма, предлог је да се користи израз – сиромаштво и социјална искљученост.

Теоријски аргументи и емпиријске евиденције корелације сиромаштва и демографских процеса

Сиромаштво је стара демографска тема, некад више, некад мање експлицитна. Везе сиромаштва и демографског развитка су изузетно сложене и вишеслојне. У овој развојној спреги, сиромаштво је тумачено и као детерминанта и као последица демографских понашања и процеса. Оно има позицију сложеног обележја које диверзификује демографске показатеље и може се довести у позитивну или негативну везу са свим структурним елементима демографског развитка. Истовремено, оно је социјални феномен чије су демографске одреднице само једна његова страна. Неки демографски показатељи су пословични индикатори сиромаштва. Тако се

у уџбеничкој литератури наводи да су кратак животни век, мерен очекиваним трајањем живота, високе стопе морталитета одојчади и деце, високе стопе материнског морталитета, односно морталитета жена у фертилном периоду, карактеристике сиромашних друштава. Демографски показатељи који указују на социоекономске структуре такође детектују сиромаштво сведочећи о димензијама незапослености, великом броју издржаваних лица, доминацији примарног сектора, слабом образовном нивоу становништва, или неким другим димензијама социјалне депривације.

Livi Vacci (1995) процењује да постоје три различита приступа у изучавању везе сиромаштво-популација. Први, дескриптивни приступ најпогоднији је за одговоре на питања о броју и карактеристикама сиромашних. Приступ на макро нивоу најбоље детектује проблеме који су у вези између раста становништва и сиромаштва. Коначно, микро ниво се користи за дубинска истраживања у покушају да се разуме како демографско понашање утиче на способности индивидуа, породица или група да изађу из сиромаштва. Сиромаштво се најчешће конектује са растом становништва, фертилитетом и морталитетом, што ће бити испоштовано и овом приликом.

1. Дуго времена сиромаштво је сматрано нормалном појавом која је последица неспособности појединаца да се снађу у друштву, њиховог става према животу, физичких, интелектуалних или мотивационих ограничења. У складу са тим су и Малтусова тумачења пораста становништва. Према њему, беда нижих друштвених слојева последица је њихове превелике репродукције и неспособности да ускладе свој број са расположивим средствима за издржавање. Познат је Малтусов аргумент да високе и неконтролисане стопе фертилитета воде до брзог пораста популације, смањења прихода по становнику и сиромаштва, које је у овом сценарију начин заустављања популацијског раста. Упркос ставовима да је проучавање веза између демографског понашања и сиромаштва тема која тежи да доминира више идеолошки и као предрасуда, него по искуственим доказима, Малтусово учење није занемарено до данас. Он је још пре двеста година рекао да ће сиромаштво бити вечити сапутник човечанства и својом опсервацијом привукао пажњу на проблем.

2. Општа емпиријска запажања да сиромашније земље имају више стопе раста становништва сугеришу њихову јаку позитивну каузалну везу. Такозвани „популациони песимисти“, међу њима Coale, Hoover и Ehrlich, мисле да брз раст популације ослабљује акумулацију капитала, демографске инвестиције и ефекте технолошких промена, те да повећава сиромаштво. Постоји и супротно мишљење „популационих оптимиста“ као што су Boserup и Simon, који кажу да пораст популације подстиче иновације, јер су друштва натерана да држе корак са растућим потребама, те да је настајање нових пољопривредних технологија и друштвене инфраструктуре

производ популационог притиска. Новија истраживања на неки начин подржавају овакву дуалну корелацију. Наиме, раст становништва и акумулација капитала су у негативној корелацији, за разлику од раста становништва и техничког прогреса. Резултанта таквог парадоксалног односа је да су ефекти раста становништва на животни стандард неутрални, односно да не постоји системска релација ове две варијабле. У литератури се налази и на ставове да су иницијални ефекти пораста становништва на животни стандард негативни, али да се дугорочно могу исказати као позитивни (Обрадовић, 2005). Да ли оваквим теоријским размишљањима има уопште места када је у питању подсахарска Африка, у којој су здружени, сиромаштво и велики пораст становништва. Зашто у најсиромашнијем региону света нема помака објашњава се тиме да сиромаштво може бити редуковано само у условима растуће привреде и то ефикасније уколико не постоје велике доходне неједнакости?

Користећи податке из три периода демографске историје, Vauroch је тестирао неомалтузијанску хипотезу да је брз раст популације праћен опадањем стварних надница и повећањем неједнакости. Он је приметио да су догађаји из 14 века (када је дошло до великог пада укупне популације) и с почетака индустријске револуције (када је пораст популације био врло брз у односу на дотадашње «демографско искуство») слажу уско са а priori очекивањима. Веза се прекинула приликом истраживања догађаја из касних 1970-их, јер је стопа раста земаља у развоју пала испод 0,7% први пут у 200 година, а након тога је дошло до великог пораста сиромаштва и неједнакости у USA и међу OECD земљама. Овакве разлике свакако треба приписати различитим „врстама сиромаштва“ у поменутих земљама.

3. За разлику од Малтуса који је за смањивање фертилитета предлагао целибат и апстиненцију, и неомалтузијанаца који заговарају контролу рађања, ставови да је економски развој најбоље средство за смањење плодности заговарани су од стране стручњака за популационе проблеме у неразвијеним земљама. Сиромаштво је сматрано за круцијални узрок високог фертилитета. Стандардан аргумент на микро нивоу је да домаћинства која се ослањају на примитивне технологије у газдинству имају веће потребе за радном снагом, и самим тим веће потребе за децом. Колдвел је то уобличио синтагмом о путу богатства од деце ка родитељима, алудирајући на произвођачку функцију деце у неразвијеним економијама. Скорашња истраживања на микро нивоу налазе да се хипотеза о родитељском добитку у високофертилитетним земљама не може увек потврдити. Кратки интергенезички интервали имају негативне последице на животне шансе свих чланова породице. Чак и у традиционалном окружењу деца троше много више него што производе. Како домаћинство добија већа примања, тежи да има мање деце или због замене квалитетом –што су претпоставили Blacker и Lewis или због већих опортуних трошкова жене, како је претпо-

ставио Willis. Ове налазе ојачавају макро ниво-докази показујући да у условима када број радноспособног становништва расте брже од броја деце, расту и приходи по становнику, и да смањење броја деце доводи до повећања примања и на индивидуалном и на националном нивоу.²

Последична опажања «трошкова и добитка» од деце, и досадашње фертилитетно понашање, очито зависе од економских околности, социјалне организације, али и културних патерна. Међутим, те чињенице не остају константе током времена. У последње две деценије, земље у развоју су кренуле различитим путевима када је у питању демографска транзиција и економски напредак. У неким земљама десио се нагли пад фертилитета и импресивни економски раст, док су друге остале са високим стопама фертилитета, ниским економским растом и дугогодишњим сиромаштвом. Овако дивергентни путеви побијају теорију о одговорности појединаца и култури сиромаштва (Luis, 1961) по којој се атмосфера сиромаштва преноси са генерације на генерацију не мењајући услове за социјализацију сиромашне деце, због чега су њихова понашања фаталистичка и они немотивисани за промене.

4. Очито је да веза између сиромаштва и фертилитета није једносмерна. Док неки износе позитивну везу између сиромаштва и фертилитета, други кажу да је негативна, а остали налазе инверсну“ J“ везу. Литература покушава да помири ове несугласице тако што врсту корелације доводи у везу са нивоом економског развоја и демографске транзиције. Најчешћа веза између сиромаштва и фертилитета у недовољно развијеним земљама је позитивна. То потврђују земље и региони у којима је СУФ током осамдесетих и деведесетих био мањи од 3,5 (Вијетнам, Костарика, урбани Парагвај, урбана Јужна Африка), земље са нивоом СУФ-а преко 4,5 (Гватемала, Камерун, Боливија, Белизе), као и оне са средњим нивоом СУФ између 3,5 И 4,5 (Мексико, рурална Јужна Африка, Бразил, Ел Салвадор, Еквадор, Парагвај). Интересантно је, међутим, да је унутар најсиромашнијих земаља, на микронивоу, веза између сиромаштва и фертилитета често негативна. Фертилитет је већи међу „богатијим“ домаћинствима, што је резултат веће распрострањености стерилитета међу сиромашнима (Lipton, Livi-Bacci, di Santis 1998). Студије из 60-их и 70-их су указале на такве моделе у руралним пределима Бангладеша, Индије, Индонезије, Пакистана и Сијера Леоне.

У неким случајевима, као у руралним подручјима Индије и Камеруна, где су стопе фертилитета врло високе, веза поприма обрнут ”J об-

² Промене у старосној структури у земљама „азијског чуда“, које су резултат опадања фертилитета створиле су погодну демографску ситуацију када радна снага има релативно мало зависних које треба да издржава, било да су то млади или стари. Али такви резултати нису ни у ком случају осигурани.

лик” показујући да и домаћинства са ниским и високим приходима имају ниже стопе фертилитета, док средњедоходавна домаћинства имају већи фертилитет. Постојеће расправе кажу да су домаћинства са врло ниским примањима најчешће газдинства без земље, самим тим се мање ослањају на децу као радну снагу, док домаћинства са највишим примањима имају нижи фертилитет захваљујући већим инвестицијама у квалитет деце. Породице са средњим примањима имају газдинства са доста обрадиве земље и самим тим веће захтеве за децијим радом, што објашњава инверсни “Ј облик”.

5. За социоекономски статус и класну припадност везује се један од најраније уочених патерна морталитета. Потпуно разумљиво је да виши социјални статус омогућава боље животне услове. Стога висок морталитет, ако није условљен старосним саставом популације, представља сигуран знак сиромаштва, а висок морталитет одојчади и матерински морталитет су сигурни индикатори сиромашног друштва. Класне разлике стварају диспропорције у морбидитету и морталитету током живота, али су најмаркантније у најранијем периоду живота. Смртност одојчади је годинама представљала главни индикатор сиромашног друштва, јер су веће стопе значиле доминацију егзогених фактора који сумирају све одреднице сиромаштва: глад, неразвијен санитарни и здравствени систем. Смртност деце до пет година је још индикативнија. Истраживања показују да се промене у нивоима смртности деце разликују у односу на социоекономски статус. У већини земаља које су оствариле напредак у смањивању морталитета деце последњих година, највеће промене су настале за децу које су рођена у 40% богатијих домаћинства, или у урбаним подручјима, или су њихове мајке биле бар мало образоване. Набројани показатељи су најнепосреднији јер документују крајње, фаталне исходе сиромаштвом угрожене егзистенције.

Немогуће је издвојити из обимне литературе радове које који више од других завређују да буду апострофирани. Примера ради, указаћемо на истраживања која су крајем седамдесетих година 20. века обављена у Енглеској и која компарирајући пет социјалних стратума сугеришу да је социјална диференцијација морталитета врло постојана и да су распони разлика широки. Чак и када је морталитет код свих слојева био у паду, класне разлике су биле сталне, или у порасту. Нобсcraft и сарадници (1984) илуструју огромне разлике које су постојале у смртности деце финансијски “елитне” урбане популације и оне сиромашније из традиционалних руралних простора у Енглеској. Смртност деце је двадесет пута била већа, неонатална осам пута и постнеонатална шест пута у сеоској популацији. Узроци морталитета нижих класних слојева су они који су синоним сиромаштва – туберкулоза, бронхитис, канцер стомака и насилна понашања. Упоредни прегледи морталитета у развијеним и неразвијеним земљама у суштини откривају разлике у морталитету сиромашних и богатих на глобалном нивоу (Девеџић, 2006).

Транзиција морталитета у неразвијеним земљама указује и на транзицију значаја појединих фактора за обарање морталитета: од иницијалне помоћи међународне заједнице, преко економских фактора (прихода домаћинства), до социјалних (здравство и образовање) чији значај расте тек када се пређе егзистенцијални минимум. Доказано је да ниво прихода не значи аутоматски и дужи животни век, већ његова дистрибуција. Овакав прелаз доминације фактора морталитета одговара и развојном схватању појма сиромаштва и много више осликава значај дубине и оштрине сиромаштва на ниво смртности. Подаци за период 1995–2000. казују да развијене и богатије земље имају у просеку за 24.4 године дужи животни век од неразвијених сиромашних земаља, и да је та разлика већа код жена (27.2 године). Веће разлике по полу су обележје сиромашнијих друштава у којима родне неједнакости изазивају већу угроженост женског становништва од биолошких предиспозиција. У истом периоду разлика највећег просечног века у Јапану и најкраћег у Руанди износила је чак 56.9 година (Радивојевић, Вељановић-Морача, 1984). На основу извештаја хуманог развоја за 2005, овај распон је у паду, али је и даље максимално очекивано трајање живота у Јапану (82.3) двоструко веће од најкраћег (40.5) у Замбији.

Матерински морталитет у сиромашном свету представља један од највећих проблема, те је као такав апострофиран и у миленијумским циљевима УН. Сам податак да пола милиона жена умре сваке године током трудноће или порођаја, и то већином у Субсахарској Африци и Азији чини матерински морталитет “најзанемаренијом трагедијом нашег времена” (Девеџић, 2006). У Субсахарској Африци, ризик да ће жена умрети од компликација везаних за материнство током њеног живота је 1 од 16, док је у развијеним земљама тај однос 1 у 3800. Матерински морталитет је везан за јавно здравље, развијеност акушерства, броја порођаја са асистенцијом стручног особља, здравствене културе. Велики проблем представља и традиционалност неких заједница које поштују културно укорењене ритуале. Висок фертилитет жена, паритет који је много већи у земљама у развоју у односу на остали део света и скоро по правилу прелази четворо деце (колико би требало да буде максимум по препоруци Светске здравствене организације), битни су фактори за висок матерински морталитет, јер велики број рођења и мали интергенезички интервали исцрпљују здравље жене, тако да превенција материнског морталитета мора поћи од смањења фертилитета.

Развој мера за димензионирање сиромаштва

Сиромаштво је комплексније од било које мере која служи за његову документованост. На то указују и различити контексти и приступи у мерењу, као и процес истраживачког трагања за развијенијим сетом показатеља сиромаштва. Тако је након израде стратегије за сузбијање сиромаш-

штва у Србији настала и прелиминарна листа исходних и процесних индикатора сиромаштва, којих је више од сто, што показује да искуство истраживања сиромаштва и покушај бољег сагледавања овог феномена проширује листу индикатора и свакако смањује операционалност, захтевајући истовремено богатију документациону основу. Основни, традиционалнији индикатори сиромаштва су економистички и заснивају се на недовољном доходу или недовољној потрошњи, односно разлици дохотка и неопходне (егзистенцијалне) потрошње, која се махом мери потребним издвајањима за храну (потрошачка корпа). У појединим земљама прате се доходак и потрошња кроз раздвојене статистике. Такав приступ имају нпр. Census Bureau USA који утврђује приходе и Health and Human Services који утврђује егзистенцијалну потрошњу домаћинства. Британија је оформила засебну статистику за сиромаштво и социјалну искљученост који садржи више од 100 индикатора. Европа је од првог програма за сузбијање сиромаштва (1975–80), и кроз наредна два таласа кроснационалних студија, учила потребу детаљнијег праћења свих аспеката сиромаштва. Еуростат је на дугорочном задатку унапређења индикатора сиромаштва. Захваљујући све бољој статистичкој документованости и развоју независне статистике сиромаштва, ствара се повољна основа за развој комплексних и интегративних мера за димензионарање сиромаштва, које омогућавају компаративне анализе и прате узроке и ефекте из реалног света.

Традиционални начини мерења сиромаштва нису пратили сложеност појаве. Оно је мерено преко бруто националног производа по становнику и сводило се на пребројавање сиромашних особа (poverty headcount), и израчунавање пропорције сиромашних лица, којима су се сматрали они који су се налазили испод **линије сиромаштва**.³ Линију сиромаштва увела је 1963. Moli Orshanski, и то прво за породице са децом, а затим и без њих. Метод пребројавања је био проблематичан јер је замаглио ситуације у којима су високе стопе морталитета међу сиромашнима фиктивно смањиле сиромаштво.

³ **Граница или линија сиромаштва** се дефинише као ниво примања или трошкова за које се претпоставља да омогућава људима основне услове за живот. Нумерички исказано то је 60% од медијане националног дохотка по потрошачкој јединици. Други тип - **национална линија сиромаштва** подржава концепт релативног сиромаштва. Она је дефинисана у односу на дистрибуцију примања у одређеном друштву, без улажења у основне потребе становништва. Овај приступ посматра сиромаштво у односу на општеприхваћен стандард живота и ставља нагласак на економску неједнакост као примарни индикатор сиромаштва. Поред **метода “трошкова за егзистенцијалне потребе”** у које спадају исхрана, становање и одећа, линија сиромаштва се може утврдити тзв. **“food energy”** методом, која се базира на калоријским вредностима исхране, али и многим другим концептима економског, социјалног или биолошког карактера.

Компарацију сиромаштва омогућио је показатељ о минимално прихватљивом нивоу потрошње (**ППП долари**). Граница минималне потрошње је број јединица одређене валуте којом се може купити она количина добара и услуга на домаћем тржишту, колико се у САД може купити за 1 долар. За мерење сиромаштва по ППП методи, граница је 30 долара месечно, али овај тип границе сиромаштва не узима у обзир разлике у обрасцима потрошње и исхране у посматраним земљама (Обрадовић, 2006).

Осим **објективне линије сиромаштва**, у употреби је **субјективна линија сиромаштва**, која се утврђује квалитативним методама. Основа за њено утврђивање је људска перцепција сиромаштва и благостања, односно одговор на питање «Који је ниво примања који сматрате апсолутно минималним?», и на основу којег се као сиромашни реферишу сви који имају примања мања од наведених у одговору. Показало се, међутим, да ова метода није прикладна за неразвијене земља, и посебно руралне регије, јер одговори често нису имали смисла. Мада се субјективна метода више користи у развијеним земљама, где тежи да постане фундаментална у оцењивању сиромаштва, истраживања Pradhana и Revalliona у Непалу и Јамајци показала су да је и у неразвијеним земљама могуће да субјективна линија буде веома блиска објективној линији сиромаштва (Revallion, 1998). Субјективност је примењена и у студији Светске банке у 60 земаља, када је сиромашним људима дато да опишу како то изгледа бити сиромашан. Материјални аспект је доживљен као узрочан јер повлачи за собом осећај понижености, несигурности и изолованости. Материјална сигурност повећава шансе да се задовоље потребе, повећа избор животних опција и омогући социјална мобилност.

Суштина свих новијих показатеља је да мере сиромаштво из више углова, покушавајући да осликају његову вишедимензионалност. Међу новим композитним индикаторима УН, уведеним 90-их година, као што су HDI (human development index),⁴ GDI (gender related development index), GEM (gender empowerment index) нашао се и HPI (**human poverty index**) који се обрачунава не само за неразвијене земље, већ и за развијени свет, омогућавајући суптилније компарације од стандардних показатеља развоја.

Овај индекс није само антипод HDI већ композитна мера која сумира тзв. “одступања од квалитетног живота”. Њена посебна вредност је што уважава концепт релативног сиромаштва и подржава став да је сиромаштво специфично у односу на локацију. Избор индикатора за индекс сиромаштва мора да буде осетљив у односу на специфичности одређене земље. Онај који се концентрише на неписменост или преурањену смрт није

⁴ Он се базира на више димензија људског развоја: дугом и здравом животу, знању, и стандарду живота, а укупан HDI се рачуна као прост просек набројаних димензија. HDI успешно илуструје и економску и социјалну страну неког друштва.

погодан за развијене земље где је писменост скоро универзална и очекивано трајање живота дуго, и не може да детектује меру социјалне изопштености која је значајан сигнал сиромаштва у развијеним земљама. Зато се конструишу два индекса сиромаштва – за неразвијене (НРІ 1) и развијене земље (НРІ 2). За развијене земље индекс укључује четири димензије људског живота – дуговечност, знање, економско стање и социјалну укљученост или изопштеност, а за земље у развоју три димензије - дуг и здрав живот, знање и стандард живота.⁵

Потреба да се савремена схватања сиромаштва и социјалне искључености преточе у мерљиве појаве иницирали су израду још сложенијих **Лакен показатеља** 2001. Под овим именом се налази 21 показатељ које је развила ЕУ, а који су сврстани у три нивоа омогућавајући избор и модификацију примарних показатеља ради усклађивања са постојећим изворима података, као и конструкцију национално специфичних индикатора. Лакен индикатори су композитни и обухватају финансијске, образовне, здравствене и показатеље (не)запослености. Анализа на основу ових показатеља показује да у оквиру земаља ЕУ постоје велике социјалне разлике, потврђујући да материјално благостање не повлачи аутоматски мање неједнакости.

За већину земља подаци о сиромаштву постоје само на националном нивоу. За истраживање на нижим територијалним јединицама користе се алтернативни извори података, али они најчешће нису потпуни, па нису основа за закључивање о распрострањености и дубини сиромаштва. Изучавање сиромаштва на локалном нивоу је изазов за сва развијена друштва. Резултат тога и повећаног интересовања за ову проблематику последњих година је мапирање сиромаштва. Група за истраживање развоја Светске банке је развила технике за процену сиромаштва на локалном нивоу тако што је комбиновала пописне податке и извештаје о домаћинствима. Тако су настале мапе сиромаштва, које су осликале просторне везе и обезбедиле бољу дистрибуцију програма за сузбијање сиромаштва.

Значај демографских аналитичких показатеља и њихова ограничења у проучавању сиромаштва

Сиромаштво се очито не може мерити без демографских показатеља. Први начини његовог проучавања, када су се доходовним критерију-

⁵ С обзиром да се фокусира на ограничења, НРІ1 димензију дугог и здравог живота мери вероватноћом доживљења 40 година, димензију образовања преко стопа неписмености, а стандард живота недостатком приступа води и процентом неухрањене деце испод 5 година. Индекс за развијене земље НРІ2 има исте димензије али различите параметре и граничне вредности. У њему фигурирају вероватноће да лице неће доживети 60 година, проценат одраслих (16–65) којима недостају функционалне писмене вештине, проценат популације која живи испод линије сиромаштва и стопа дуготрајне незапослености (12 месеци или више).

мимо издвајали сиромашни, користили су демографске показатеље за утврђивање обима и карактеристика овог контингента. Значај демографских фактора очигледан је и у другим традиционалним методама. Тако су у одређивању прага сиромаштва, демографска обележја као што су величина домаћинства, старосна структура чланова, пол носиоца домаћинства, играла значајну улогу у варирању нивоа прага. Демографски показатељи постају интегрални део сложенијих анализа сиромаштва, У композитним индексима УН социјална димензија квалитета хуманог развоја (или његовог одсуства) мери се демографским показатељима, јер неке земље, иако са мањим дохотком, боље користе богатство за унапређење живота. Међутим, поставља се питање колико су демографске мере осетљиве на све димензије сиромаштва, да ли су универзалне, и да ли постоје оне који могу проширити постојећи сет показатеља и дати бољи увид у димензије сиромаштва.

Демографским показатељима је једноставније сагледати сиромаштво неразвијених, јер се оно исказује на агрегатном нивоу. У развијеном свету, сиромаштво се односи на одређене стратуме, па специфични показатељи кроз које се исказује диференцијалност демографских процеса у односу на разна обележја, дају богату основу за утврђивање угрожених подкласа становништва по етничкој припадности, социјалним обележјима, типу насеља...

Међу демографским показатељима издвајају се две групе: показатељи природног кретања, чији је детерминистички систем изузетно сложен, и показатељи социоекономских структура који непосредније осликавају стање друштва или одређених подкласа. Мада се, како је већ наглашено, демографија углавном користи за сагледавање сиромаштва на макронивоу и доводи у везу са динамиком, поузданост показатеља фертилитета за детектовање сиромаштва је слаба и више је асоцијативна него прецизна. Показатељи плодности с правом не егзистирају у савременим композитним мерама, јер су нерелевантни у условима када долази до хомогенизације репродуктивних норми, и када диференцијални фертилитет условљавају културолошки фактори (религија нпр.) или снажне позитивне (Иран) и рестриктивне мере (Кина). Последњи пример представља парадокс, јер су ниске стопе фертилитета у Кини заправо резултат различитих димензија сиромаштва, социјалне искључености и угрожавања људских права. О парадоксу се може говорити и када су у питању поједине арапске земље високих економских достигнућа (Сауди Арабија нпр.), у којима се транзиција фертилитета одвија споро, не само због пронаталитетне религије, већ јаким родних сегрегација, што је израз друштвене депривације, односно „нематеријалног“ сиромаштва. Стога се данас не може говорити о јасним корелацијама нивоа фертилитета и сиромаштва.

Показатељи смртности, међутим, огледало су развојног процеса. Очекивано трајање живота, које сумира морталитетне услове, индиректно

мери ниво економског развоја, социјалне и здравствене заштите. Лакенски показатељи користе очекивано трајање живота на дан рођења, као и лица старих 1 и 60 година. Очекивано трајање живота на дан рођења у развијеним земљама варира у мањем распону и не показује угрожене групе становништва и сиромашне социјалне стратуме, нити увек детектује кризне периоде повећања сиромаштва друштва у транзицији. Примера ради, очекивано трајање живота у Србији је у послератном периоду било у порасту. Дешавања с краја 20. века у периоду разарања друштва овај тренд не мењају, иако се ради о периоду изузетног осиромашења становништва, детектујући ове промене само у стагнацији или смањењу очекиваног трајања живота старих лица. Са друге стране, транзициона криза у Русији нпр, праћена је падом вредности овог показатеља, потпуно неуобичајеним за развијена европска друштва, и рекордно великим јазом између очекиваног трајања живота мушког и женског становништва. Могућности бољег коришћења овог показатеља везани су за очекивано трајање живота старих лица, с обзиром да је популација старих једна од критичних подгрупа. Због биолошких разлога, разлике нумеричке вредности не могу бити велике, али нису ни занемарљиве, јер међу најразвијенијим земљама износе и до четири године. Но, и поред ових варијација, које сугеришу различит квалитет живота старих, доказ да композитни показатељи дају комплекснију слику благостања (сиромаштва) су различите ранг-позиције на основу HDI и ранг позиције на основу очекиваног трајања живота, или очекиваног трајања живота старих. Максималан број година које ће у просеку још проживети становништво старости 65–69 година је 21.4 у Јапану, иако ова земља заузима осму позицију по HDI. За разлику од ње, Норвешка је на другој позицији на основу хуманог развоја, мада је еквивалентан податак 2.2 године мањи (19.2).

Бољој спецификацији сиромаштва могу помоћи показатељи узрочника смртности. Њихова транзиција и доминација дегенеративних болести (према Омрановој епидемиолошкој транзицији) у савременом периоду је само груба назнака промена у овој области. Осетљивије анализе се морају фокусирати на још неистражен степен корелације различитих врста дегенеративних обољења и траума, и социоекономских индикатора сиромаштва. Треба споменути и интегративну меру морталитета и морбидитета – HALE, која се базира и на комплементарним изворима података. Она је сигурно једна од најпожељнијих за мерење сиромаштва јер хумани циљ неког друштва није само продужење очекиваног трајања живота, већ квалитетна дуговечност. Ова мера је кориснији показатељ сиромаштва у развијеним земљама где је главни интерес да се утврде активне године живота или године живота у којима људи могу живети независно од помоћи, и у себи садржи сазнања о инвалидитету и здрављу популације, интегралним компонентама савремених истраживања сиромаштва. Врло је вероватно да

ће коришћење те мере тек порасти и заузети место посебног индикатора, тим пре што развијени свет постаје свет старих.

Сигурно је да су показатељи морталитета у истраживању сиромаштва емпиријски потврђени, незаобилазни и поуздани. Њихов значај ће увек бити велики без обзира на ниво комплексности анализе, јер сигурно спадају у примарне показатеље сиромаштва.

Међу структурним показатељима најиндикативнији су показатељи образовања и активности. Високе стопе неписмених постоје само у неразвијеним друштвима, где образовање није питање избора, већ могућности. Оно што чини смисленим ова истраживања у развијеним земљама, а демографска анализа омогућава, јесте коришћење социоекономских обележја за специфицирање стопа и издвајање угрожених стратума. Класичан пример у Србији је да, упркос порасту образовања и образовној законској регулативи, неписменост младих није искорењена. Веће стопе неписменог становништва налазе се и међу старосним групама које су законски подложне образовању, али су углавном сконцентрисане у сиромашној ромској популацији.

Демографска анализа активности није довољно компатибилна истраживању сиромаштва. Мада се у студији „Праћење друштвене укључености у Србији“ наводе и опште стопе активности као један од индикатора, ове стопе су грубе, а сама дефиниција активног становништва веома широка и методологија утврђивања активности ограничавајућа. Сигурно једна од најважнијих димензија сиромаштва – незапосленост, тражи детаљније одреднице од оних које нуди демографска анализа. Њој су потребне додатне информације о томе како се овај проблем манифестује на стандард и животни модел породица и домаћинства, како се превазилази, какве су породични радни патерни и ресурси, структура трошкова домаћинства, сива економија (рентирања, продаја непокретности, издавање у закуп, нерегистрована трговина, повремене активности у иностранству), породични ресурси, квалитет становања као нова димензије материјалне депривације...

За разлику од образовања и активности који указују на величину сиромаштва и социјалне искључености, остала обележја (пол, старост, националност ...) имају улогу да детектују угрожене групе на основу диференцијације демографских појава и процеса. Један од приступа у објашњењу сиромаштва говори да су структурални фактори, попут рода, етницитета, професије, битни за начин дистрибуирања ресурса, као и за релације са социјалним структурама, и да је сиромаштво последица те неравномерности. Значај демографских показатеља почива управо на могућности да се лако разврстају према различитим обележјима, као и да се примене на ниво мањих територијалних јединица, што их чини вишеструко корисним и истраживању сиромаштва. Треба споменути све анализе базиране на подацима редовних статистичких акција, као што су пописи и витална статистика, чији је обухват максималан и иде до нивоа насеља.

Закључак

Демографија и демографска анализа су афирмисане у проучавању сиромаштва. Површно посматрано, све димензије сиромаштва су демографске јер се говори о сиромашним људима, популацијама и друштвима. Са друге стране, неке од димензија сиромаштва су предмет демографије само у њеном најширем и најсавременијем интердисциплинарном смислу. Тако се отварају бројна питања о томе да ли је неприступачност одређеним ресурсима, одсуство могућности управљања, осујећеност људских права, разни показатељи приходовања, услови становања, и многа друга лица сиромаштва, заиста демографска проблематика. Ако јесте, онда демографија претендује да буде свеобухватна, ако није, онда може деловати недовољно моћно у димензионарању сиромаштва. О сиромаштву је незахвално писати. Његове феноменолошке размере које га претварају у наддисциплинарни систем истраживања са много манифестација, варијабилности, узрочнопоследичних веза, отежавају стављање у један истраживачки контекст, који због тога често може изгледати недоречено. Комплетност неког истраживања сиромаштва различито се тумачи зависно од научне усмерености и професионалне позиције “критичара”. Најновија истраживања сиромаштва су стратешког типа и веома обимна, позивају на планске активности, и та апликативност је сигурно пожељна, мада је имплементација често нереална. Но, чини се да политички иницирана истраживања и потреба да се прецизирају различита лица сиромаштва много проширују сет показатеља и гуше јасну слику о њему и његовој оштрини. Исказана амбивалентност према обиму истраживачких техника и показатеља заснива се на релацији сазнајно – практично. Док нас практичне побуде за сузбијањем сиромаштва стално наводе у потрагу за више индикатора, потреба суштинског уобличавања феномена судара се са вишком индикатора. Велики број показатеља отежава и компарације, ако је сиромаштво уопште упутно поредити. У том контексту, предност демографских аналитичких показатеља је што су нумерички. Стога демографски концепт истраживања сиромаштва нуди примарне димензије и егзактност, јер се сет типичне демографске метричке апаратуре увелико пресеца са скупом мерљивих димензија сиромаштва. Одређивање “демографског лица сиромаштва” може понудити један развијенији аналитички алат, и омогућити боље разумевање овог феномена.

ЛИТЕРАТУРА

Aassve, A, Engelhardt H, Francavilla F, Kim A. K. J., Mealli F, Mencarini L, Pudney S, Prskawetz A. (2005), *Poverty and Fertility in Less Developed Countries: A Comparative Analysis*, ISER Working Paper No. 05/28

- Birdsall N., Kelley C. A. and S. W. Sinding (2001). *Population Matters: Demographic Change, Economic Growth, and Poverty in the Developing World*, New York: Oxford University Press.
- Citro F. C, Robert T. M. (1995). *Measuring Poverty – a New Approach*, United States, National Academies Press
- Coale J. A. and Hoover M. E. (1958), *Population Growth and Economic Development in Low Income Countries*, Princeton: Princeton University Press
- Gidens E. (2003) – *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Hobcraft, J. N. et al. (1984), *Socioeconomic Factors in infant and Child Mortality: a Cross-National Comparison*, “Population Studies” 38/2
- Human Development Indicators* (2006), UN
- Human Development Report* (2008), UN
- Livi Bacci, M. and Bairoch, David, Gage, Osmani, Wery (1995), *Seminar on Demography and Poverty*, IUSSP, UNICEF, International Child Development Centre (ICDC) and the University of Florence, Florence
- Malaney, P. (1999), *Demographic Change and Poverty Reduction*, presented at the Dhaka Conference, organized by Bangladesh Institute of Development Studies and the World Bank
- Mason, A, Sang-Hyop L. (2004). *The Demographic Dividend and Poverty Reduction*, Seminar on the Relevance of Population Aspects or the Achievement of the Millennium Development Goals, Paper No. UN/POP/PD/2004/19, New York
- Ravallion M. (1998), *Poverty lines in theory and practice*, The World Bank, Washington
- The Millennium Development Goals Report (2007), UN, New York
- Група аутора (2009), *Анализа карактеристика сиромаштва у Србији*, Влада Републике Србије
- Група аутора (2009), *Праћење друштвене укључености у Србији*, Влада Републике Србије
- Девеџић, М. (2006), *О природном кретању становништва*, Завод за уџбенике, Београд
- Обрадовић С. (2006), *Економски развој*, ауторско издање, Interprint, Крагујевац
- Радивојевић, Б. и В. Вељановић-Морача (2004), *Значај био-медицинских и социоекономских фактора за пораст очекиваног трајања живота*, број. 1–4, *Становништво*, ЦДИИДН, Београд

Mirjana Devedžić
Jelena Stojilković

THE ROLE OF DEMOGRAPHY IN THE RESEARCH AND MEASUREMENT OF POVERTY

Summary

Demographic appearance of poverty is just one of its many faces, since the phenomenon of poverty is multilayered and stands above all traditional research disciplines. Demographic processes have always been related to poverty. Most often, researchers

explored the relation between poverty and population increase, fertility and mortality. With the development and understanding of the concept of poverty, the approaches to its measurement have been changing as well. Hence the importance and reliability of demographic indicators have been varied. Current research of poverty is initiated by political activities and is of strategic nature. It is getting more complex and develops a large set of analytical indicators. Among them, demographic indicators still persist. Some of them even represent a continuous research component, since they are exact and are related to primary dimensions of poverty.